

Hårlevbøndernes skatter og landgilde i 1256

af Helge Nielsen

Så længe Danmark har været en nation, har statsmagten måttet skaffe sig indtægter for at opretholde og konsolidere sin eksistens. Med flid og fantasi har skiftende tiders embedsmænd derfor også loyalt fundet udveje til at inddrive de hertil krævede skatter, med rigets forsvar som den mest tyngende post.

Med udgangspunkt i et af Hvideslægtens gods-komplekser skal jeg forsøge at udrede, hvor store ydelser, der i 1200-årenes midte har påhvilet almindelige danske fæstebønder, i landgilde såvel som i skatter. Omkring 1250 var økonomien endnu på et højt stade, førend gældsætning, borgerkrige og pest i 1300-årene fundamentalt ændrede vilkårene. Det forvaltningsmæssige aspekt, med linierne til Hvideslægten og Roskilde med opland - emner som i særdelshed har haft Ernst Verwohlts interesse - må så være min undskyldning for at fremlægge og bearbejde nogle tal, der endnu ikke før har været præsenteret på tryk (1).

I 1256, den 1. august, testamenterede grevinde Ingerd af Regenstein, datter af den navnkundige Hvide-jorddrot, Jacob Sunesen en større godsmængde til oprettelse af Roskilde Sct. Clara kloster (2). Der opregnes således en række byer under godset, hvis årlige ydelser skulle modsvare henved 120 mark sølv, dvs. i sølvvægt svarende til ca. 25 kg. At testamentet siden blev omstødt er en anden sag. Det ændrer ikke på indtægternes størrelsesorden, der angives i den gangbare kobberblandede mønt, "mark penge". Jorden var på denne måde grundkapitalen, bøndernes ydelser dens afkast.

Med den sandsynligste kurs, vistnok på 1 mark sølv = 3,75 mark penge, anføres nedenfor såvel pengeydelseerne som de tilhørende sølvværdier:

	Ydelser i mk penge	Ydelser mk sølv:
Hårlev		
med to møller:	100 mark penge	26 2/3 mark sølv
Lille Linde:	40 mark penge	10 2/3 mark sølv
Enderslev:	40 mark penge	10 2/3 mark sølv
Aggerup:	20 mark penge	5 1/3 mark sølv
Lystrup:	15 mark penge	4 mark sølv
Ammerup:	20 mark penge	5 1/3 mark sølv
Lille Tårnby:	40 mark penge	10 2/3 mark sølv
Valby:	30 mark penge	8 mark sølv
Barup:	20 mark penge	5 1/3 mark sølv
Ske:	60 mark penge	16 mark sølv
Hestestod v. Ske:	30 mark penge	8 mark sølv
Avnstrup, Svalmstrup, Arup(gd)	30 mark penge	8 mark sølv

I alt:	445 mark penge	118 2/3 mark sølv

Der manglede åbenbart 5 mark penge eller 1 1/3 mark sølv - som også er det mindste spring mellem ydelserne - i at ramme den runde sum præcist. Måske fordi den ønskede godsmængde ikke nøjagtigt lod sig sammensætte blandt forhåndenværende byer, der egnede sig som del af gaven.

Ellers drejer det sig om velkendte lokaliteter i herrederne Bjæverskov, Stevns, Ringsted, Volborg og Merløse, og med hovedgården i Hårlev i centrum. Formodentlig har ejerlavsgrensene kun ændret sig i begrænset omfang mellem 1256 og 1688, tiden for gennemførelse af den store matrikel, idet Valby på Stevns dog kom til at indgå under godset Juellinge. Byerne med deres ejerlav har derfor såvel i 1200-årene som i 1600-årene udgjort et repræsentativt udsnit af Sjælland, sammenlignelige med 2-3 hele sogne, eller svarende for omkring 1/2 % af øens dyrkede areal, beregnet ud fra 1688-tallene (3). Dermed er et indtægtsniveau for hele Sjælland også antydnet.

I den middelalderlige økonomi har fæsternes ydelser af landgilde (til jordens ejere) og skatterne (til kongen) været indbyrdes afstemt, og vist også på det nærmeste tilsammen udgjort det meste af bøndernes

produktionsoverskud. Hvorvidt de godt 120 mark sølv alene omfatter landgilden, eller - helt eller delvis - tillige har medregnet skatter, kan dog først afgøres, hvis vi nærmere kan udrede forholdet mellem de to former for ydelser. Det kræver imidlertid, at vi også beskæftiger os med tidens taksationsenheder, anvendt ved skatteudskrivninger.

På øerne øst for Storebælt kender man begrebet "plove" som grundlag for opkrævning af skatter, i hvert fald ved ekstraskatter (4). Det udelukker imidlertid ikke, at også de ordinære årlige skatter kan have haft relation til "plove". På Jylland-Fyn samt i Halland kendes derimod begrebet "havner", i hvert fald ved skatter knyttet til ledingen (5). Når man ser bort fra betegnelsernes oprindelige betydningsindhold som pløjeredskaber eller pladser i ledingsskibe, synes der at være tale om ganske veldefinerede udtryk for skatteevne, og tydeligvis forankret i landbrugsøkonomien. Således er der overleveret en komplet oversigt over antallet af "plove" for samtlige sjællandske herreder, samt for Falster og Lolland. Man må derfor tro, at "plove" har stået for de samme ydelser overalt, ganske som "havnerne" kan have stået for et andet veldefineret ydelsesniveau. Havnetal kendes for de 8 hallandske herreder (Hallandslisten KVJ), samt for de to fynske herreder, Gudme og Vindinge (Hovedstykket i KVJ, dateret 1231), idet hver havne synes at have modsvaret adskilligt flere gårdenheder eller bønder end "plove". Indenfor geografiske underinddelinger af herrederne, "skiben" eller "kvarter" veksler antallet af havner. I Halland udgør herredernes havnetal 58,28,65,77,75,56,74 og 98, summen lidt forunderligt anført til 534. De fynske herreder Gudme og Vindinge har haft henholdsvis 64 og 66,5 havner.

Uden nøjagtigt at kende begrebernes definitioner, kan der gives et nogenlunde kvalificeret skøn over, hvor mange "plove" et godskompleks som Hårlevgodset kan have indeholdt. Tillige kan en parallellisering med de to fynske herreder give et fingerpeg om, hvor mange plove, en havne kunne tænkes at have modsvaret. Øvelsen vil gå ud på, at konfrontere de kendte ydelser i testamentets byer med de bedste skøn for antallet af relevante taksationsenheder:

Her kan der drages nytte af, at der i hvert fald på Sjælland, herred for herred, er konstateret en parallellitet mellem opdyrkningsintensiteten i 1200-årenes midte og i 1600-årenes slutning, hvor vi med den store matrikel for første gang besidder relativt pålidelige opdyrkningstal, ikke bare for herrederne, men helt ned på by- og gårdniveau. Således at herreder med mange plove i 1200-årene normalt også vil vise en tilsvarende intensiv opdyrkning i 1600-årene, og omvendt naturligvis for de tyndere opdyrkede herreder, der nærmest er identiske i begge perioder. Vi kan derfor anskue vores godsbyer med tilliggende ejerlav som "brøkdele" af deres respektive herreder udregnet med 1688-tal, og dernæst benytte selvsamme brøkdele til også at skønne en størrelsesorden for de oprindelige, men os desværre ukendte plovtal. Vores skøn må nok forventes at være fejlbehæftet ved de enkelte byer, men ved et større statistisk materiale, skulle i det mindste nogle af usikkerhederne kunne reduceres.

Følgende skema, der opregner herredernes plovtal o. 1250 og de samme herreders opdyrkningstal fra 1688, kan danne udgangspunkt for videre beregninger. Både hartkornstal og byernes opdyrkede arealer i 1688 kan benyttes:

Hele herreder	Antal plove ca. 1250	Tdr.htk. 1688	Tdr.htk. pr. plov	Tdr.Land 1688	Td.land pr.plov
Bjæverskov:	228 plove	3.023,8	13,26	12.537	55,00
Stevns:	307 plove	4.755,2	15,49	20.254	65,97
Ringsted:	450 plove	4.865,5	10,81	23.600	52,44
Volborg:	258 plove	2.974,7	11,53	14.514	56,26
Merløse:	505 plove	7.038,0	13,94	32.365	64,09

Tallene for Hårlevgodsets byer, og de to sæt skønnede plovtal ser ud som flg:

	Ydelser mk sølv 1256	1688 td. htk.	Skønn. antal plove	1688 tdr. land	Skønn. antal plove
Hårlev med to møller (Bj.):	26,67	149,65	11,28	622,6	11,32
*Lille Linde (Bj.):	10,67	79,59	6,00	322	5,86
Enderslev (Bj.):	10,67	135,04	10,18	558,8	10,16
*Aggerup (Bj.):	5,33	19,71	1,49	95,8	1,74
*Lystrup (Bj.):	4	44,31	3,34	173,5	3,16
*Ammerup (Bj.):	5,33	41,78	3,15	142,3	2,59
*Lille Tårnby (Bj.):	10,67	57,41	4,32	241,4	4,39
Valby (St.):	8	95,38	6,16	335,1	5,08
*Barup (St.):	5,33	45,56	2,94	178,8	2,71
Ske (Ri.):	16	47,62	4,40	230,0	4,39
Stod v. Ske (Ri.):	8	?	?	?	?
Avnstrup (Vo.):		5,05	0,44	25,6	0,46
Svalmstrup (Ri.):	8	8,76	0,81	38,7	0,74
Arup(gd) (Me.)		11,50	0,83	62,3	0,97

Ialt:	118,67	741,37+?	55,34+?	3026,9+?	53,57+?
"Sikre" byer*	41,33	288,36	21,24	1153,8	20,45

Det komplicerer analysen, at to af byerne (Hårlev og Enderslev) indeholder præstegårde, hvis plovtal næppe har være indregnet i godset, men nok i de skønnede plovtal. Det er også tvivlsomt, om mere end halvdelen af Enderslevs plove har været medregnet i godset. Endelig stammer nogle af Hårlevs indtægter fra møller, ligesom der savnes tal for stoddet ved Ske. Nøjes man med at regne på de mest sikre byer (her angivet med *) vil man nå frem til, at tilsammen 41,33 mark sølv har været ydet af byer, som har omfattet ca. 20,5 - 21,2 plove, dvs. ret nøje svarende til et gennemsnit på 2 mark sølv pr. plov. Inddrager man resten af byerne, vil man stadig finde relationen 1 plov = 2 mark sølv acceptabel, og bestemt ikke for højt regnet, tværtimod.

De to fynske naboherreder, Gudme og Vindinge er i 1688 tilsammen opgjort til 9.043,35 tdr.htk, henholdsvis 40.128,7 td.l. excl. købstadsjord. Sammenlignet med et gennemsnit for Sjælland kan det

udregnes at svare til ca. 680 plove. Men ud fra analogi til Falster, der har haft relativt færre plove sammenlignet med matriklens tal, har de fynske herreder blot modsvaret ca. 440 plove, og sammenlignet med Lolland et endnu lavere plovantal. Men blot så meget som en størrelsesorden, f. eks. indenfor intervallet 440-680 plove er alligevel af stor interesse, da de to herreders havnetal er opgjort til 130,5. En havne har vel derfor omfangsmæssigt svaret til 3-5 plove, eller for nemheds skyld ca. 4. Hvilket også kan udlægges på den måde, at Hårlevgodsets ydelser, udregnet pr. havne i stedet for pr. plov, har udgjort omkring $4 * 2$, dvs. 8 mark sølv.

Hvor informationerne svigter om brugen af plovene som taksationsenheder - udover de i denne sammenhæng kendte, men marginale ekstraskatter - forekommer der til gengæld mere pålidelige oplysninger om de skatter, som har været pålignet ud fra havnerne. De er lettest tilgængelige i Hallands-listen, der giver et nogenlunde komplet billede af Hallands samlede ydelser i årene omkring 1240 (og her holder vi os til listens slutsummer).

Både Hallandslisten - og landskabslovene - anfører vist pr. havne 1 mark sølv i ledingssskat (ledingsafløsning), dvs. ideelt for Hallands 8 herreder med de anførte 534 havner en sum på 534 mark sølv. Men hertil kommer andre skattheydelser som "stud" og "gæsteri" m.m. fra de enkelte herreder, i slutsummerne opgjort til 708 mark sølv, hvortil føjes "sagefald" fra underfogederne på 210 mark sølv, samt ydelser af fiskeriet, svarende til 800 laks. Disse øvrige årlige indtægter til det kongelige embede kan måske tilsammen have udgjort ca. 2×534 mk. sølv, således at alle disse kongelige skatter, ledingsafløsningen medregnet, har svaret til (ca.) 3×534 mark sølv, dvs. i gennemsnit 3 mark sølv for hver havne. I hvilket omfang privilegier om skattefrihed til kirkegods m.v. har influeret på ydelsesmønsteret for selve Halland, eller lagt begrænsninger på opkrævningerne, fremgår desværre ikke. Men hvis de jysk-fynske havner har stået for samme ydelser som de hallandske, bliver konklusionen alligevel, at en havne også her ideelt må have svaret for omkring 3 mark sølv i skatter. Følgelig må omkring 5 mark sølv af de minimalt skønnede 8 mark sølv udgøre et mindste skøn for landgilden. Spørgsmålet er endda, om landgilden ikke har været endnu større?

Følger vi jyske lovs bestemmelser (3. bog, kapitel 11) har klosterjord normalt skullet yde ledingsskatter lige som al anden jord. Det er derfor tvivlsomt, om de har indgået i Hårlevtestamentets forventede ydelser. Gør de det ikke, bør der lægges yderligere ca. 1/4 mark sølv pr. plov til de ca. 2 mark sølv, således at landgilde og skatter tilsammen ansættes til minimum ca. 2,25 mark sølv pr. plov. Det ville så betyde, at 0,75 mark sølv af plovens ydelser var skatter, og landgilden 1,5 mark. Hvorved der også ville bestå et simpelt forhold på 1:2 mellem skatter og landgilde. Denne mulighed er der god grund til at arbejde videre med:

Med 1,5 mark sølv pr. plov som et muligt udtryk for landgilden rettes opmærksomheden nemlig uvilkårligt mod Falster. I plovtaleslisten opgjort til 430 plove, svarende til - måske - 645 mark sølv i landgilde. I den såkaldte Falsterliste (6), opgøres alle falsterske byer til en sum på netop 645 mark. Dvs. 597,7 mark + værdien af kornydelse fra kongens byer på Gedsertangen, at opgøre til en værdi på omkring 47,3 mark sølv (1 mark hvede = 5 mark sølv, andet korn 2,33 mark sølv).

Desværre er de nævnte "mark" ikke udtrykkeligt benævnt som mark sølv, og ordet "landgilde" eller "skyld" læses kun en enkelt gang ("censu" under Riserup). Men som listen er udformet, er der intet, der taler imod, at det netop drejer sig om en fortegnelse over, hvad hver enkelt by ydede i landgilde til jordejerne, endda med reference til den ældre inddeling i "bol", der udgjorde nøglen til de enkelte fæsteres part af ydelserne.

Det er iagttaget, at de falsterske marktal, nu tolket som mark sølv, ofte er brudte summer, produkter af $4/3$ eller $2/3$, også i forhold til de oprindelige boltal. Fænomenet er nu forklarligt ud fra en erkendelse af, at de samlede ydelser (hvor landgildeydelse skal multipliceres med 1,5), da ofte vil udgøre hele antal mark sølv. Tager vi tilsvarende vores skæve Hårlevtal, vil også de fremtræde tilsvarende harmonisk, når der lægges $1/8$ til, dvs. netop den andel, som netop ledingsafløsningen må udgøre.

Pladsen tillader ikke andet end en antydning af de mulige sammenhænge, der bliver denne summariske analyses konklusion,

men hvis der føjes yderligere et led på kæden, fremtræder der et klart system, præget af enkle relationer og simple brøker:

	Landgilde	Skatter	hvoraf ledingssskat
Opr. bol:	1 mk sølv	1/2 mk sølv	1/6 mk sølv
Plov:	1,5mk sølv	3/4 mk sølv	1/4 mk sølv
Havner:	6 mk sølv	3 mk sølv	1 mk sølv

Hvis systemet siden boltakseringens dage har været, i takt med de enkelte byers øgede opdyrkning, at tilføje nye ydelser á 1 mark sølv, men med det gamle boltal bibeholdt som nøgle for fordeling, er de konstaterede forhold mellem på den ene side gamle boltal, og på den anden side de nu som landgildeydelse identificerbare marktal i Falsterlisten med ét forklaret. Men det kræver til gengæld også, at nøglen for fordeling har været akkurat så enkel og simpel, som formuleret i ovenstående skema, også mellem det oprindelige bol, plovene og havnerne.

Det må så til slut tilføjes, at et enkelt kapitel i Jyske Lov (3. bog, kap. 13), som har forvoldt så megen hovedbrud, måske nu kan forstås på en ny måde. Citeret efter Erik Kroman og Stig Juul hedder det: En Landbo [dvs fæster], der svarer otte Ørtug Sølv [dvs. 1/3 mark sølv] i Landgilde, skal udrede Tredingshavne. Den, der svarer fire Ørtug skal udrede Sjettingshavne, men svarer han mindre end fire Ørtug Sølv - hvad enten det drejer sig om rebet Jord eller Kendeland - skal han udrede otte ørtug sølv til kongen.

“Tredingshavne” må, da der er tale om en lovtæst, have været et forståeligt og entydigt begreb i samtiden. Men den ledingsydelse, der skulle svare til 8 ørtug sølv = 1/3 mark sølv i landgilde, bør ifølge ovenstående skema udgøre præcis 1/3 af 1/6 mark sølv = 1/18 mark sølv.

At der netop er forekommet en skat denne størrelsesorden, 1/6 mark sølv pr. havne, fremgår af en fast ydelse, der ledsager hver af de nævnte fynske havner: 1/2 øre havre og 18 penninge. Netop at værdisætte til præcis 1/6 mk sølv med en for 1231 passende pengekurs på 1:3 og en standardtakst på 2,33 mark sølv pr. mark havre. Det kan da passende være en sådan ydelse “tredingshavnen”,

har refereret til, da ledingsskattens størrelse skulle fastsættes en gang i Valdemar II's regeringstid.

I landskabslovenes paragraffer og i Kong Valdemars Jordebog ser man udfoldelsen af et embedsapparat, der med omhu har formået at placere kronens egne skatter og indtægter, præcist hvor udbyttet kunne hentes, og ved brug af ligningsmetoder, som virkelig må aftvinge respekt ved på en gang at være simple, og velsagtens effektive. Hvis ellers koderne iøvrigt er dechifreret korrekt. Middelalderen igennem har landgilden været den største ydelse. I forhold til senmiddelalderen er det meget store ydelse, som på denne måde har påhvilet Hårlevgodsets bønder - og formentlig alle andre bønder, der både skulle svare landgilde og skat.

Noter:

- 1) Denne oversigt er udarbejdet i forlængelse af det nu amtslige tværfaglige landskabsprojekt i Roskilde Museums regi, "Mellem Fjord og Bugt", og som ventes afsluttet i 1999 ved udgivelse af et sammenfattende bogværk. De her fremlagte talanalyser står dog helt for forfatterens egen regning.
- 2) Dipl. Dan. 2. række I, nr. 191. Udførligt behandlet af Erik Ulsig 1968: Danske Adelsgodser i Middelalderen, s. 37 og flg.
- 3) Beregnet ud fra tabellerne i Henrik Pedersen: De danske Landbrug fremstillet på Grundlag af Forarbejderne til Christian V.'s Matrikel, 1928.
- 4) Plovene og deres relationer til matriklens tal, møntskatter m.m. er indgående beskrevet af Erik Ulsig og Axel Kjær Sørensen i Plovtalsliste og Møntskat. Hist. Tidsskrift 1981, bd. 81.
- 5) Hallandslisten og Havnerne, jfr. Kong Valdemars Jordebog I-III, udg. af Svend Aakjær 1926-43. Hallandslisten og Hovedstykket publiceret i bd. 1, hæfte 2. Værkets ledsagende betragtninger over opdyrkning, bebyggelseshistorie m.m. udmærker sig som en væsentlig inspirationskilde til bebyggelseshistoriske studier, men må nok betragtes som forældet.
- 6) Falsterlisten senest behandlet af Svend Gissel m.fl. i Falsterundersøgelsen, 1969. Her opfattes de ubenævnte mark som udtryk for udsædsmængde, dvs. ud fra tallene at dømme med et betydeligt større udsædsareal i 1250'rne end på matriklens tid.